

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Назарбаев Ә. «Мәдени мұра» бағдарламасы мемлекеттік бағдарлама болуы тиіс // Егемен Қазақстан. 29 қараша. 2003. – № 311-312.-газет
- 2 Мырзахметов М. Абайтану тарихынан. – Алматы, Ана тілі, 1994. – 192 б. - кітап
- 3 «Қазақ» газеті. – Алматы, «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 1998.-560 б. - кітап
- 4 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш: Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы, Атамұра, 2003.-208 б. - кітап
- 5 Әуезов М.О. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 35-том. – Алматы, «Жібек жолы» баспа үйі, 2008.-416 б. - кітап
- 6 Назарбаев Н. Абай туралы сөз. – Алматы, Рауан, 1995. – 160 б. - кітап
- 7 Қазіргі Абайтанудың өзекті мәселелері (Ұжымдық монография). – Алматы, Ғылым ғылыми баспа орталығы, 2002. – 274 б. - монография.
- 8 Тоқаев Қ.К. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан // EGEMEN QAZAQSTAN, №5 (29734), 9 қаңтар, 2020 жыл, 1-3 бб. -газет.

Referenence:

- 1 Nazarbaev Ä. «Mädeni mūra» bağdarlamasy memlekettik bağdarlama boluy tiis // Egemen Qazaqstan. 29 qaraşa. 2003. – № 311-312.-gazet
- 2 Myrzahmetov M. Abaitanu tarihyнан. – Almaty, Ana tılı, 1994. – 192 b. - kitap
- 3 «Qazaq» gazetі. – Almaty, «Qazaq ensiklopediasynyñ» Bas redaksiyası, 1998.-560 b. - kitap
- 4 Baitürsynov A. Ädebiet tanytqyş: Zertteu men öleñder. – Almaty, Atamūra, 2003.-208 b. - kitap
- 5 Äuezov M.O. Şyğarmalarynyñ elu tomdyq tolyq jinağy. 35-tom. – Almaty, «Jibek joly» baspa üii, 2008.-416 b. - kitap
- 6 Nazarbaev N. Abai turaly söz. – Almaty, Rauan, 1995. – 160 b. – kitap
- 7 Qazirgi Abaitanudyñ özehti mäseleleri (Üjymdyq monografia). – Almaty, Ğylym ğylymi baspa ortalyğy, 2002. – 274 b. - monografia.
- 8 Toqaeв Q.K. Abai jäne HHI ğasyrdağy Qazaqstan // EGEMEN QAZAQSTAN, №5 (29734), 9 qañtar, 2020 jyl, 1-3 bb. -gazet.

МРНТИ 16.21.47

Хамраев Ә.Т.¹

¹М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты
Қазақстан, Алматы

РАБҒҰЗИ ЖӘНЕ ЕЖЕЛГІ ҚАЗАҚ ӘДӘБИЕТІНДЕГІ МИФТІК САНА

Аңдатпа

Мақала 13-14-ші ғасырдың басындағы әйгілі түрік жазушысы Рабғұзыдың философиялық көзқарастарын зерттеуге арналған.. Шыңғыс хан ұрпақтарының басшылығымен әртүрлі діндер мен көп тілді қауымдастықтардың басы қосылып Алтын Орданың бір мемлекетке бірігуі монотеистік көзқарастардың бекітілуіне әкеліп соқты. Әлеуметтік талаптарға сәйкес Рабғұзы түрлі халықтарды ұлы монотеистік діннің негізгі категорияларымен таныстырады. Құрандың мотивтері туралы барлық алдыңғы әңгімелерді зерттеп шығады. Рабғұзи жерді құру туралы әйгілі діни әңгімелерді біріктіреді, бір принципта дамытады. Адам табиғаты және жаратылысы- ежелгі діндердің маңызды мәселелерінің бірі. Діни талап бойынша Адам әрқашан өз өмірінің мәнін табуға тырысқан. Ол оған қалай және неге өмір берілгенін түсінуге үміттенді. Рабғұзи еңбегінде адам табиғатының құпиясына дін тұрғысынан қатаң жауап берілген, сондықтан оның ғылыми құндылығы жоғары.

Түйін сөздер: Рабғұзи, дін, ортағасырлық, әлемнің жаратылуы, Адам.

Khamraev A.T.¹

¹*M.O. Auezov Institute of LitArt.
Kazakhstan, Almaty*

RABGUZI AND MYTHICAL CONSCIOUSNESS IN ANCIENT KAZAKH LITERATURE

Abstract

The article is devoted to the study of the philosophical views of the famous Turkic writer of the 13th early 14th centuries. Rabguzi. The unification of different religions and multilingual communities into a single state of Altyn Horde under the leadership of the descendants of Genghis Khan led to the establishment of monotheistic views. In accordance with social requirements, Rabguzi introduces different peoples to the main categories of the great monotheistic religion. Having studied all the previous stories on the Koranic motives, Rabguzi combined and developed well-known religious stories about the creation of the earth. Human nature is one of the most important problems of ancient religions. According to religions, Adam was always trying to find a natural meaning for his life. He hoped to understand how and why he was given life. In Rabguzi's work, the riddle of human nature is given a strict answer from the point of view of religion, and therefore its scientific value is high.

Keywords: Rabguzi, religion, middle age, creation of the world, Adam.

Хамраев А.Т.¹

¹*Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова.
Казахстан, г. Алматы*

РАБГУЗИ И МИФИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ В ДРЕВНЕКАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация

Статья посвящена исследованию философских воззрений известного тюркского писателя 13 начала 14 вв. Рабгузи. Объединение разных религий и многоязычных сообществ в единое государство Алтын Орда под предводительством потомков Чингисхана привела к утверждению монотеистических взглядов. В соответствии с социальными требованиями Рабгузи знакомит разные народы с основными категориями великой монотеистической религии. Изучив все предыдущие рассказы на коранические мотивы, Рабгузи объединил и развил известные религиозные сюжеты о сотворении земли. Природа человека - одна из важнейших проблем древних религий. Согласно религиям, Адам всегда пытался найти естественный смысл своей жизни. Он надеялся понять, как и почему ему дали жизнь. В труде Рабгузи загадке природы человека дан строгий ответ с точки зрения религии, и поэтому ее научная ценность высока.

Ключевые слова: Рабгузи, религия, средний век, сотворение мира, Адам.

Кіріспе. Насируддин Бурхануддин Рабғұзі ХІҮ ғасырда Алтын Орда тұсында өмір сүрген тұлға. Оның «Қиссаиул Әнбия» атты шығармасы түркітілді халықтарының арасында кенінен тараған [1. 5-7 б], [2], [3. 508 б]. [4. 104 б]. Рабғұзидің «Қиссаиул әнбие», «Қиссаиул әнбие Рабғузи», «Қиссаиул әнбие әләйһиәссалам» қатарлы қол жазбалары біздің дәуірімізге жетіп келіп, қазақ даласыда үлкенің қалдырғаны белгілі[5]. Қазақ фольклорында әлемнің жаратылысы бойынша әр түрлі ертегілер, аңыздар, эпсаналар бар. Олар туралы Ш.Уәлиханов, Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, С. Қасқабасов, Ш.Ыбыраев, Б.Әзібаева, Е.Тұрсынов, С.Қондыбай, Т.Қыдырали А.Тойшанұлы қатарлы қазақ ғалымдары зертеулерінде қарастырылған. Солай болсада ежелгі қазақ әдебиетіндегі мифтері тарихының терең зерттелеуді қажет етеді.

Әдістеме. Алайда, әлемнің жаратылысы - бұл діндердің космогониялық және этимологиялық дәстүрлер тобы санасындағы рухани тағлимат. Оның аңыздық ерекшелігі - демиург немесе Жаратушы Құдайдың болуы. Бұл ұғым бойынша олардың әрекеттері немесе жаратылыс процесстерінің тұрақты тізбегінің себептері және қозғаушы күштері айқындалып отырады.

Әлемнің жаратылыс құпиясы ежелгі халықтардың назарын өзіне тартқаны белгілі. Мысалы, шумер аккад жаратылыс аңызы бойынша таза су (Апсу құдайы) және тұзды суды (Тиамат ханшайым

құдайы) бейнелейтін екі құдай болған. Су бір-біріне тәуелсіз өмір сүреді және ешқашан бір-біріне өтпейді. Бір кезде тұзды және таза сулар араласып кетіп, Аpsу мен Тиаматтың балалары пайда болады. Ескі құдайлардың артынан көптеген жас құдайлар пайда болады. Бірақ әлем осы уақытқа дейін тек зайғ (қайшылықтан) тұрады, құдайлар қысылып, ыңғайлы емес еді, олар көбіне жоғарғы Аpsуға шағымданды. Мұның бәрі қатал Аpsуды шаршатады. Ол өзінің барлық балалары мен немерелерін құртады, бірақ кіші ұлы Энкиді жеңе алмайды. Сол себептен ол жер, теңіз, өзен және отқа айналған төрт бөлікке бөлінді. Тиамат күйеуін өлтіргені үшін кек алғысы келеді, бірақ жел мен дауыл жасаған жас құдай Мардуктан жеңіліп қалады. Жеңістен кейін Мардук бүкіл әлемнің жаратылысы мен тағдырын анықтап береді. Мұнда біз осы аймақта пайда болған барлық көне мифтің нұсқаларында көпдінділік (политеизм) кез-келген қақтығыстың негізгі болып табылатындығын көреміз [6. 89-90 б].

Нәтижелер. Түркі халықтырына өте жақын зороастризм діні бойынша, жаратылыс және ғаламның қызықты тұжырымдамасы жасаланады. Зороастризмде көпдіндік құбылысқа ие. Осы тұжырымдамада әлем 12 мың жыл бойы өмір сүреді. Оның бүкіл тарихы шартты түрде үш кезеңге бөлінеді, әрқайсысы 3000 жыл. Бірінші кезең—және заттар мен ұғымдардың алдын-ала жаратылысы болып есептеледі. Көктегі жаратылыстың және Жердегі жаратылыстың барлық прототиптері болады. Бұл әлем Менок деп аталады («көрінбейтін» немесе «рухани»). Екінші кезең – бұл жаратылған әлемнің, яғни нақты, көрінетін иелері мекендейтін жердің пайда болуы. Күн шеңберінің артында тұратын Ахура Мазданың аспанды, жұлдыздарды, айды, күнді, алғашқы адам мен қарабайырды жаратады. Оның менен Ахриман бір уақытта әрекет ете бастап, Тәңрі қозғалысына бағынбайтын әрекеттерді жасайды. Бірақ барлық жануарлар еркек пен әйел сияқты, алғашқы қарапайым адамдан туады. Ахура-Мазда әр ғаламшарға өзінің рухын тағайындайды. Әлемнің пайда болуының үшінші кезеңі Зороастр пайғамбарының пайда болуымен байланысты. Ол адамзат тағдырын шешеді. Қалайболсада, бұл көпдіндік қоғамдық талапқа сай [7. 90 б].

Көне түркі халықтарының тарихында әлемнің жаратылысы туралы түрлі таным қарастар болған. Олардың негізінде политеизмдік санаға құрылған. Мысалы, исламдан бұрын Орхон-Енисей дәуіріндегі көне түркі мәтіндерінде, атап айтқанда Білге қаған, Күлтекін және Тонукуқ ескерткіштерінде әлемнің жаратылысы туралы өзіндік бейнелер бар. Руникалық жазбалардан біз «көк түрк», «көк тәңрі», «Жер суб тәңрі», «Ұмай» қатарлы ұғымдар ежелгі түрк халықтарының әлемнің жаратылысы бойынша дүние танымдарымен тікелей байланысты екенін көріміз. Ол жазбаларда қағандар Көк тәңрі мен Жер тәңрінің қалаумен жаратылған деген аңыз бар. Әлемнің жаратылысы туралы жөніндегі эпсаналар және аңыздар мифтер эпикалық уақыт пен кеңістік сарындарды пайда қылады. Сол себептен зертеушілер онда көп дінді құпияны байқайды. Ежелгі қазақ халқының мифтік санасында адам (негізі қаған өзі) Жер тәңрімен Көктің қалаумен жаратылған. Әлемнің осындай жаратылысы туралы мани діні аңыздары көптеген көне түрк ұйғур қолжазбаларында сақталған [8.309 б].

Мани діні бойынша әлемнің жаратылысы тұтас бинарлық діни жүйені құрайды. Негізінде бірінші, атамен (жарық) бірінші әйелдің (қараңғы) негізгі мақсаты дүниені тең бөліп, оны жеке басқару. Олар өз мақсатына жете алмайды. Құдайлар оларға бірінші адамды сыйлайды, себебі ол жаратылыстың құтқару жолдарын табумен байланысты. Түрк ұйғыр тіліндегі Мани еңбектерінде жаратылысты қайта құру бойынша от, су, жел, іс, ауалар қайтадан бөлінеді. Көрініп тұрғандай, мани діні мемлекеттік мәртебеге жетседе, оның ішкі мағынасы – көпдіндікке бағытталған [9. 202].

Талқылау. Рабғузидың шығармасында әлемнің жаратылысы ерекше—және ол толық ашылады. Оның шығармаларында әлемнің жаратылуы мүлдем басқаша түрде берілген. Бұл жағдай көптеген діндер (конфессиялық) және көптілді қауымдастығынан туындады, себебі олар Шыңғысхан ұрпақтарының әлемдік характерге ие мемлекеттік бірлестіктерінің арқасында қалыптасты. Мұндай жағдай мемлекетте монотеистік көзқарастарды қабылдауды ұйғарды, әрине. Қоғамдық талапқа сай Рабғузи үлкен монотеистік діни концепцияны һәр түрлі халықтардың назарына тастайды. Оның пікірінше, Аллаһ ең алдыменен көк пен жердің жаратылысын ерекше түсіндереді. Аллаһ баршыдан бұрын гауһарды жаратып, оны ерітіп, одан су жаратқан. Сунның көбегіден түтін шығып, аспан пайда болады. Су Аллаһтың айбатынан қайнап, тастай қоюланады. Көк пайда болған соң, аспанның жеті қабаты бірге жаратылады. Көкті жаратып болғаннан, жерді жаратып, оны батыстан шығысқа қарап созады. Жерде аспанменен бірге, жеті қабат жаратады. Бұл жаратылыс алты күн ішінде жүзеге асады. Жексенбі күні көктер, дүйсенбі—аспандағы ай, күн және жұлдыздар, сейсенбі—құстармен періштелер, сәрсенбі—су, жел, бұлттар, ағаш және шөптер, бейсенбі—жұмақ пен тамұқ, мейіріммен азап, жұма—адам жаратылады. Адам су, желменен бірге жаралады. Сенбі күні еш нәрсе жаратылмайды. Жаратылған көк пен жердің сипаты беріледі. Оларда өте ерекше мағынаға ие.

Рабғузидың жазуы бойынша, ең маңызды жаратылыс – ол адам. Оны топырақтан жаратып, құдіретпен жан беріп, көкке көтеріп, жұмақ ішіне кіргізген. Ол хауадай жұп беріліп, іблістің арбауына ілінген, жарық жұмақтан қуылған, қараңғы дүниеге енгізілген еді. Адам үш жүз жыл жылаған. Жаратушы ағашқа жолама деп бұйрық берген, содан кейін оны талдап алып, басына тәжін қойған. Сонымен Адамға сәжде қылындар деп, құрметімен мейірімге бөленген. Рабғузидың түйіндеуінше, Алла Тағала: «Кімде кім дүние ғажайыптарын көрмекші болса, Адам (ғ.с.) қыссасына қарасын» дейді.

Адам (ғ.с.) жаратылысы ежелгі діндарда маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Діндердегі назарларда, Адам әр қашан өз өмірінің жаратылыс мағынасын табуға тырысқан. Оған қалай және неге өмірберілгенін түсіну үмітін жасырмай келген.

Адамзаттың пайда болуы туралы барлық гипотезалардың ішінде дін бойынша қарастыру ең ежелгі форма болып табылады: ол күрделі сұрақтарға ғылыми назарда емес, дінғана жауап бере алатын күндерде пайда болған. Осыған байланысты жаңа теологиялық тұжырымдама жасалады, оған сәйкес адам (бар нәрсенің бәрісіяқты) Жаратушының, яғни Құдайдың креационизм деп аталатын әрекетінің жемісі екендігін мойындайды. Адамның Құдайдан шыққандығы мыңдаған жылдар бойы сұралмағанын айтып өту қажет. Алайда, Рабғузидың шығармасында адам (ғ.с.) жаратылысының құпиясына дін бойынша муқият жауап беріледі, сол себептен оның ғылыми құндылығы жоғары. Ғылымның дамуы Құдайға деген сенімге негізделген діни көзқарастардың эмпирикалық сынақтан өткізілетіні анық. Ғалымдардың көпшілігі креационизмге үлкен күмәнмен қарасада, оның бірде-бір ережесін эмпирикалық тұрғыдан тексеруге болмайтынын мойындайды.

Орыс ғалымы Д.М. Угринович адамның жаратылысы наққында ғылым мен діннің қарама-қайшылық мәселесін «Дін психологиясы» еңбегінде қарастырған еді [10. 7 б]. Автор зерттелетін мәселелерді ғылыми, материалистік тұрғыдан қарама-қарсы қоя отырып, идеалистік және теологиялық тұжырымдамаларды сыни тұрғыдан талдағандықтан, қайшылықтар көп орын алған. Алайда, көптеген көрнекті ғалымдар сенім мен білімді бөліспеді, ғылым мен дінге қарсы болмады, керісінше, олардың бірін-бірі толықтыратын маңыздылығын айтты. Шығыс діндерінде адамзаттың пайда болуы туралы мәселеге айтарлықтай немқұрайлы қарайды [11. 201-203 б].

Ал, Рабғузидың адам (ғ.с.) жаратылысына келетін болсақ, оны былай сипаттайды:

*Хақ жаратты таңсық адамды өзгеше жер керкенен,
Өзге бейне берді солай әлем ішінде қолынан*

Рабғузи жазғандай, ислам дініде адамның (ғ.с.) жаратылысы Жер Анаға немесе Көк атамен тікелей байланысты емес. Адам (ғ.с.) Аспанмен Жер жаралған соң, содан кейін Құдайның әмірімен жаратылады. Бірақ Алла Тағала адамды (ғ.с.) жаратпақшы болғанда, топырақтың кім және қандай сипатта алып келгендігіне мән береді.

Бірінші, Алла Тағала топырақты Жебріелгі алып келеуге бұйрық береді. Ол Жер Ананың өтінішін назарға алып, топырақты алып келмейді. Исрафилда және Микаилде алып келмеген болатын. Бірақ Әзірейіл Жер Ананың өтінішіне қарағанда, Алла Тағаланың бұйрығы артық екенін түсініп, топырық алып келеді. Жаратушы Құзірет Әзірейіл көңлінің қатты екенін түсініп, барша жаны бардың жанын алдыртуды оған тапсырады.

Адамдардың шығу тегі туралы аңыздар негізінен жердің жаратылысы мотивін қайталайды. Мысалы, Ежелгі Русь кезеңінде жиі қолданылатын славяндық мифология бойынша адам топырақтың, топырақтан жасалған қамырдың және сайтанның (шайтан) жемісі, әрекеті есептелінеді. Құдай шайтаннан теңіз түбінен бір уыс жер алуды сұрады, содан кейін ол адамды соқыр етіп тастаған. Жерде, адамда екі күштің – шайтанмен Құдайдың қатысуымен пайда болады. Түркітілді халықтардың мифологиясындағы жаратылыс тұралы ой-саналар өзгеше. Адам Көк тәңірімен Жер тәңірінің әлемді басқаруға жіберілген жанды пендесі.

Апокрифтік сюжеттерде адамның жаратылуы былай сипатталған: Құдай әр түрлі табиғат құбылыстарынан материал алады, от адам денесіне жылуберген, теңіз-тұзды және қан. Тастар сүйек берсе, желдем берген, күн көзге, жер денеге айналған.

Рабғузидың еңбегінде Әзірейіл топырақты Мекке мен Тайф арасындағы Дахна деген жерге қойған. Топыраққа қырық жыл жаңбыр жауған, оның 39 жылы қайғы жаңбыры, бір жыл қуаныш жаңбыры еді. Сол себептен адамның (ғ.с.) қуанышынан қайғысы көп болды. Қырық жылдан өтіп, Аллаһтың құдіретімен топырақтың басы Тайфқа, аяғы Меккеге ұқсайтын көрініс пайда болды. Ондағы хикмет: Алла Тағала адам (ғ.с.) махаббатпен жаратқандықтан, оның беті Меккеге қарайтын

болғандығын қалаған еді. Енді адамдың (ғ.с.) топырақтан жаратылу хикметі дүниедеге барлық заттар «Адамды менден жарат» деп таласқан. Тау өзінің үлкендігін, теңіз өзінің айбатығымен мақтанған еді, Жер баршадан әлсіз екендігін айтып, аяқ астындамын деді. Ол менде мақтанатын нәрсе жоқ деген кезде, Алла Тағала «адамды мен топырақтан жаратамын» деп жарлық жолдады.

Қорытынды. Көрініп тұрғандай, ежелгі дәуірлердегі философиялық және діни мәтіндер адам жаратылысын түсіндірудің өзіндік ерекшелігін айқындайды. Ол еуропалық персоналистік дәстүрге ұқсамайды. Бірақ осы дәстүр сияқты діни қарастардың қалыптасуы мен дамуын бақылауға, антропологиялық тақырыпты дамыту бойынша салыстырмалы мәдени-тарихи талдау жүргізуге мүмкіндік береді. Бұл міндеттер әр түрлі мәдениеттерде жүзеге асырылған ізденістердің жалпыадамзаттық мағынасын ашуға көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Semsuddin Huseyn. *Kisas-I Rabguzi*. – Kazan, 1881. – 76 с.
- 2 Рабғузи (Наср-ад-дин). *Кисас аль-анбия (Рассказы о Пророках)*. – Ташкент: Типо-литография Порцевых, 1899. – 532 с.
- 3 Малов С.Е. *Мусульманские сказания о пророках по Рабғузи. Записки Коллегии Востоковедов. Т.1.V, (в честь ак. Крачковского) –Л, 1930. – С. 507-524.*
- 4 Рабғузий Н.Б. *Қиссаси Рабғузий (Мас’ул ухаррир Н.А. Асилова). К.І. – Т.: Езувчи, 1990. – Б. 103-104.*
- 5 *Әдеби жәдігерлер. 20 т. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2008. 8-т.: Насируддин Бурхануддин Рабғұзи. Пайғамбарлар қисасы (Құраст. Т. Қыдыр). – 480 б.*
- 6 *Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2008. 8-т.: Насируддин Бурхануддин Рабғұзи. Пайғамбарлар қисасы/ Құраст.: Т.Қыдыр. – 480 бет. – (Әдеби жәдігерлер)*
- 7 Глухов С. В. *Сотворение человека по шумеро-аккадским источникам. Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 3. Философия: Реферативный журнал РАН, 2019. – С. 89-96.*
- 8 Оспанов С. И. *Тәңірлік пен заратуштралық ілімі зерттеудің ғылыми практикалық мәселелері. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 424 б.*
- 9 Аманжолов К.Р. *Түркі халықтарының тарихы. – Алматы: 2005. - 304 б.*
- 10 Камалов А.К. *Тюрки и иранцы в Танской империи. – Алматы: ИД «Мир», 2017. – 334 с.*
- 11 Угринович Д.М. *Психология религии. – М.: Изд. Политиздат, 1986. – 352 с.*
- 12 Васильев Л.С. *История религий Востока. – М., 1998. – 301 с.*

Referenence:

- 1 Semsuddin Huseyn. *Kisas-I Rabguzi*. – Kazan, 1881. – 76 с.
- 2 *Rabguzi (Nasr-ad-din). Kisas әl-anbia (Rasskazy o Prorokah)*. – Tashkent: Tipo-litografiya Porsevyh, 1899. – 532 s.
- 3 *Malov S.E. Musūlmanskіe skazania o prorokah po Rabguzi. Zapiski Kolegii Vostokovedov. T.1.V, (v chest ak. Krachkovskogo) –L, 1930. – S. 507-524.*
- 4 *Rabğuzi N.B. Qissasi Rabğuzi (Masul uharrir N.A. Asilova). K.I. – T.: Ezuвchi, 1990. – B. 103-104.*
- 5 *Әдеби жәдігерлер. 20 т. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2008. 8-т.: Насируддин Бурхануддин Рабғұзи. Пайғамбарлар қисасы (Құраст. Т. Қыдыр). – 480 б.*
- 6 *Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2008. 8-т.: Насируддин Бурхануддин Рабғұзи. Пайғамбарлар қисасы/ Құраст.: Т.Қыдыр. – 480 бет. – (Әдеби жәдігерлер)*
- 7 *Gluhov S. V. Sotvorenіe cheloveka po шумеро-akkadskim istochnikam. Sosiālnye i gumanіtarne nauki. Otechestvennaia i zarubejnaia literatura. Ser. 3. Filosofia: Referativnyi jurnal RAN, 2019. – S. 89-96.*
- 8 *Ospanov S. I. Tәñіrlіk pen zaratuştralyq іlіmі zertteudіñ ğylymі praktikalыq мәseleleri. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 424 б.*

- 9 Amanjолоv K.R. *Türki halyqtarynyñ tarihy.* – Almaty: 2005. - 304 b.
- 10 Kamalov A.K. *Türki i iransy v Tanskoi imperii.* – Almaty: ID «Mir», 2017. – 334 s.
- 11 Ugrinovich D.M. *Psihologia religii.* – M.: Izd. Politizdat, 1986. – 352 s.
- 12 Vasilev L.S. *Ístoria religi Vostoka.* – M., 1998. – 301 s.